

PEM DŽENOF

**ŽENA
SA PLAVOM
ZVEZDOM**

Prevela
Branislava Radević-Stojiljković

Laguna

Naslov originala

Pam Jenof

THE WOMAN WITH THE BLUE STAR

Copyright © 2021 by Pam Jenof

“All rights reserved including the right of reproduction in whole, or in part in any form. This edition is published by arrangement with Harlequin Enterprises ULC. This is a work of fiction. Names, characters, places and incidents are either the product of the author’s imagination, or are used fictitiously, and any resemblance to actual persons, living or dead, business establishments, events, or locales are entirely coincidental.”

Translation copyright © 2023 za srpsko izdanje, LAGUNA

Mome *šetlu**... Videćemo se.

---

* Jevrejska varošica ili selo u istočnoj Evropi. (Prim. prev.)

Prolog

---

*Krakov, Poljska
Jun 2016.*

Žena koju vidim pred sobom uopšte nije ona koju sam očekivala.

Deset minuta pre toga stajala sam ispred ogledala u svojoj hotelskoj sobi i skidala neka vlakna s manžete svetloplave bluze, podešavala bisernu minđušu. U meni je rasla odvratnost. Postala sam slika i prilika žene u ranim sedamdesetim godinama života – s kratko ošišanom prosedom kosom i u praktičnom kostimu s pantalonama, koji je obuhvatao moju snažnu građu tešnje nego lani.

Dodirnula sam buket svežeg cveća na noćnom stočiću, jarkocrvene cvetove u besprekornom smeđem papiru. A onda sam prišla prozoru. Hotel *Vencl*, preuređena gradska palata iz šesnaestog veka, nalazi se na jugoistočnom uglu Rineka, ogromnog trga u Krakovu. Pažljivo sam odabrala lokaciju, postarala se da imam iz sobe pravi pogled. Trg sa konkavnim južnim uglom pomalo je ličio na sito što kipti od aktivnosti. Između crkava i štandova sa suvenirima u Sukjenjicama, masivnoj duguljastoj „tekstilnoj hali“,^{*} vrvelo je od turista. U baštama

---

^{*} „Tekstilna hala“ ili „platnena hala“ je istorijski naziv za građevinu u središtu glavnog trga ili tržnice evropskih gradova. Tekstilne hale su

kafea okupljali su se prijatelji da popiju piće nakon posla, u toplo junsko veče, dok su oni što žive van grada žurili kući, s paketima u rukama, očiju podignutih ka oblacima koji su se navlačili iznad zamka Vavel na jugu.

Već sam dvaput bila u Krakovu, jednom odmah nakon pada komunizma, a potom deset godina kasnije, kad sam zaista započela potragu. Odmah me je pridobio taj skriveni dragulj od grada. Iako u senci turističkih magneta kao što su Prag i Berlin, Stari grad u Krakovu, s neoštećenim katedralama i restauriranim kamenim kućama, spada u najelegantnije u celoj Evropi.

Grad bi se veoma promenio svaki put kad sam došla, sve je bilo svetlije i novije – „bolje“ u očima lokalnih stanovnika, koji su preživeli mnogo godina nevolja i zastoja u progresu. Nekada sive kuće sad su bile okrečene u jarkožuto i plavo, preobrazivši stare ulice u nešto nalik filmskim kulisama. I žitelji su bili primer oprečnosti: moderno odeveni mladi ljudi razgovarali su preko mobilnih telefona dok hodaju, ne obraćajući pažnju na seljake s planine što prodaju vunene džempere i ovčiji sir sa mušema prostrtih po zemlji, ili na to što neka *babcia** s maramom na glavi prosi sitninu. Ispod izloga u kojima se reklamiraju vaj-faj i internet paketi, golubovi ključaju tvrdu kaldrmu tržnice kao što rade već stolicima. Ispod sveg tog modernog i uglačanog, prkosno je izbijao sjaj arhitekture Starog grada, istorija koja se ne može poreći.

Ali mene nije istorija dovela ovamo – ili bar ne ta istorija.

Dok je trubač u Marijackoj crkvi počinjao da svira *Hejnał*,** označavajući pun sat, ja sam proučavala severozapadni ugao

---

građene od srednjeg pa sve do 18. veka, u Nemačkoj, Francuskoj, Poljskoj, Holandiji, Engleskoj. Služile su za trgovinu i u njima su se nalazile prodajne tezge, naročito s tkaninama, ali i sa kožom, voskom, solju i egzotičnom uvoznom robom kao što su svila i začini. (Prim. prev.)

* Polj.: baka, staramajka, starica. (Prim. prev.)

** Tradicionalna poljska melodija koju trubač svira na svaki sat sa zvonika Marijacke crkve. (Prim. prev.)

trga i čekala jednu ženu da se pojavi u pet, kao što radi svakoga dana. Nisam je videla, pa sam se pitala hoće li doći toga dana, jer ako ne dođe, moje putovanje preko pola sveta biće uzalud. Prvog dana sam želela da se uverim da je u pitanju prava osoba. Drugog dana sam nameravala da razgovaram s njom, ali izgubila sam hrabrost. Sutradan ću već leteti kući, u Ameriku. To mi je bila poslednja šansa.

Konačno se pojavila iza apoteke na uglu, otmeno držeći kišobran ispod ruke. Prešla je trg iznenađujuće brzo za ženu staru oko devedeset godina. Nije bila pogrbljena, već pravih leđa, visoka. Seda kosa bila joj je skupljena u labavu punđu navrh glave, ali neki pramenovi su se oslobodili i lepršali uokvirujući joj lice. Nasuprot mojoj neupadljivoj odeći, ona je na sebi imala suknju jarkih boja i vesele šare. Sjajna tkanina kao da je plesala po svojoj volji oko njenih članaka dok je koračala, gotovo da sam mogla čuti kako šušti.

Njena rutina mi je bila poznata, ista kao i prethodna dva dana, kad sam je posmatrala kao prilazi kafeu *Novorolski* i traži sto najudaljeniji od trga, zaklonjen od aktivnosti i buke dubokim, lučno zasvođenim ulazom u zgradu. Kad sam poslednji put bila u Krakovu, još sam tragala. Sad sam znala ko je ona i gde da je nađem. Samo je trebalo da skupim hrabrosti i siđem.

Žena je sela za svoj uobičajeni sto u uglu i otvorila novine. Nije imala pojma da ćemo se sresti – čak ni da sam živa.

Iz daljine je doprla tutnjava grmljavine. Onda su počele da padaju kapi i rasprskavaju se po kaldrmi kao tamne suze. Morala sam da požurim. Ako se bašta kafea zatvori i ta žena ode, nestaće sve po šta sam došla.

Čula sam glasove svoje dece, kako mi govore da je u mojim godinama previše opasno da putujem sama tako daleko, da za to nema razloga, da nemam šta ovde da saznam. Treba da se ostavim svega i pođem kući. Nikome to ništa neće značiti.

Osim meni – i *njoj*. U mislima sam čula njen glas, onakav kakvog sam ga zamišljala, kako me podseća zbog čega sam došla.

Pribrala sam se, uzela cveće i izašla iz sobe.

Pošla sam preko trga. A onda sam ponovo stala. Mozak mi je vibrirao od sumnji. Zašto sam prešla toliki put da dođem ovamo? Šta tražim? Nastavila sam uporno, nisam osećala krupne kapi što su mi padale na odeću i kosu. Stigla sam do kafea, prošla između stolova gostiju koji su plaćali račune i žurili da odu dok je kiša padala sve jače. Kad sam se približila stolu, žena sede kose podigla je pogled s novina. I razrogačila oči.

Sad, izbliza, mogu da joj vidim lice. Sve mogu da vidim. Stojim nepomična, sleđena.

Žena koju vidim pred sobom uopšte nije ona koju sam očekivala.

1

Sadi

*Krakov, Poljska
Mart 1942.*

Sve se promenilo onoga dana kad su došli po decu.

Trebalo je da budem u skrovištu na tavanu dvospratne zgrade koju smo delili sa još dvanaest porodica u getu. Mama mi je pomagala da se sakrijem tamo svakog jutra pre nego što ona krene na prisilni rad u fabriku, a mene ostavi sa čistom kantom za vršenje nužde i uz strogo upozorenje da ne izlazim. Ali meni je bilo hladno i postala sam nemirna, onako sama u skućenom ledenom prostoru, gde nisam mogla da trčim ni da se krećem, čak ni da stojim uspravno. Minuti su se otezali u tišini, isprekidani samo grebanjem – nevidljiva deca, više godina mlađa od mene, sklonjena s druge strane zida. Bili su odvojeni jedni od drugih, bez prostora da trče i da se igraju. Ali slali su jedni drugima poruke kuckanjem i grebanjem, nalik nekoj improvizovanoj Morzeovoj azbuci. Ponekad bih im se, iz dosade, i ja priključila.

„Sloboda je tamo gde je nađeš“, često je govorio moj otac kad sam se žalila. Tata je video svet tačno onako kako je i želeo.

„Najveći zatvor je u našoj glavi.“ Lako je bilo njemu da tako priča. Iako je fizički rad u getu bio daleko od profesionalnog posla koji je obavljao kao knjigovođa pre rata, bar je svakog dana izlazio iz kuće i bio napolju, viđao druge ljude. Nije bio zatvoren kao ja. Jedva da sam uopšte izlazila iz naše stambene zgrade otkad smo, pre šest meseci, bili primorani da se preselimo iz našeg stana u Jevrejskoj četvrti blizu centra grada u kraj pod nazivom Podgože, gde je osnovan geto na južnoj obali reke. Želela sam normalan život, svoj život, slobodu da trčim van zidova geta na sva ona mesta koja sam nekad poznavala i uzimala zdravo za gotovo. Zamišljala sam kako se vozim tramvajem do prodavnica na Rineku ili u *kino* da gledam film, kako istražujem drevne travnate humke na rubovima grada. Želela sam da bar moja najbolja drugarica Stefaniya bude među drugom decom u blizini. Ona je, međutim, živela u zasebnom stanu na drugom kraju geta, u zgradi dodeljenoj jevrejskoj policiji.

Ovoga puta me iz skrovišta nisu izvukle ni dosada ni usamljenost već glad. Oduvek sam imala izražen apetit, a toga jutra je sledovanje doručka bilo pola parčeta hleba, još manje nego obično. Mama mi je ponudila svoj deo, ali ja sam znala da joj treba snage za dug dan prisilnog rada koji je bio pred njom.

Kako je prepodne odmicalo u mom skrovištu, počeo je da me boli prazan stomak. U glavi su mi se rojile nepozvane slike hrane koju smo jeli pre rata: gusta čorba od pečuraka i slasni boršč, i pirogi, punački, ukusni valjušci koje je spremala moja baka. Do sredine prepodneva osećala sam takvu slabost od gladi da sam se iskrala iz skrovišta i sišla u zajedničku kuhinju u prizemlju, u kojoj nije bilo ničeg osim šporeta i sudopera iz kojeg je curila mlaka smeđa voda. Nisam sišla da uzmem hranu – čak i da je bilo hrane, nikad je ne bih ukrala. Više sam htela da vidim ima li u kredencu preostalih mrvica i da napunim stomak čašom vode.

Ostala sam u kuhinji duže nego što je trebalo, i čitala knjigu savijenih uglova stranica koju sam ponela sa sobom. Skrovište

na tavanu mrzela sam najviše zbog toga što je bilo suviše mračno za čitanje. Oduvek sam volela da čitam i tata je u geto poneo koliko god je mogao knjiga iz našeg stana, uprkos tome što se majka bunila i govorila da nam u torbama treba prostora za odeću i hranu. Otac je negovao moju ljubav prema učenju i podsticao moj san da studiram medicinu na Jagelonskom univerzitetu pre nego što su to onemogućili nemački zakoni, najpre tako što su zabranili Jevrejima da studiraju, a posle i time što su zatvorili univerzitet. Tata je čak i u getu, na kraju dugog dana teškog fizičkog rada, voleo da me podučava i da diskutuje sa mnom o idejama. Nekoliko dana pre toga, nabavio mi je novu knjigu – *Grofa Monte Krista*, ali u skrovištu je bilo mračno pa nisam mogla da čitam, a uveče je jedva bilo vremena pre policijskog časa i gašenja svetla. *Samo još malo*, govorila sam sebi, okrećući stranice u kuhinji. Još nekoliko minuta ne znači ništa.

Upravo sam bila polizala prljavi nož za hleb kad sam čula kako škripe velike gume, a zatim i uzvikivanje glasova. Sledila sam se, umalo nisam ispustila knjigu. Napolju su bili esesovci i Gestapo, a sa njima opaka *Jüdischer Ordnungsdienst*, Jevrejska policija geta, koji su radili ono što im se kaže. Bila je to *aktion*, iznenadno nenajavljeno hapšenje velike grupe Jevreja da bi ih odveli iz geta u logore. To je upravo i bio razlog zbog kojeg je trebalo da se krijem. Izjurila sam iz kuhinje, kroz predsoblje pa uz stepenice. Odozdo sam čula tresak kad su se ulazna vrata zgrade rasprsla i kad je policija upala unutra. Nije bilo šanse da stignem na vreme na tavan.

Umesto toga, otrčala sam u naš stan na drugom spratu. Srce mi je lupalo kao ludo dok sam se očajnički osvrerala oko sebe žaleći što nema ormara ili plakara pogodnih da se sakrijem u toj maloj sobi, koja je bila skoro prazna izuzev komode i kreveta. Znala sam da ima drugih mesta, poput veštačkog zida od gipsa koji je napravila jedna porodica u susednoj zgradi pre manje od nedelju dana. To mi je sad bilo predaleko, nemoguće je stići

tamo. Pogled mi je zapeo za veliku brodsku škrinju, gurnutu uz podnožje roditeljskog kreveta. Jednom, ubrzo pošto smo se preselili u geto, mama mi je pokazala kako da se sakrijem tamo. Uvežbavale smo to kao igru, mama bi otvorila kovčeg da se zavučem u njega pre nego što ga zatvori.

Škrinja je bila užasno loše sklonište, izložena i nasred sobe. Brzo sam se prebacila preko kreveta, ušla u nju i s mukom zatvorila poklopac. Zahvalila sam nebesima što sam sitna kao mama. Oduvek sam mrzela što sam tako tanana, zbog čega sam zapravo izgledala dve godine mlađa nego što sam zapravo bila. Sad mi se to činilo kao blagoslov. Kao i činjenica da sam omršavila posle više meseci oskudnih sledovanja hrane u getu. Još uvek sam mogla da stanem u škrinju.

Kad smo to uvežbavale, zamišljale smo kako će mama prebaciti ćebe ili neku odeću preko kovčega. Ja to, naravno, nisam mogla sama da uradim. Pa je kovčeg ostao nemaskiran za svakoga ko uđe u sobu, ugleda ga i otvori. Sklupčala sam se u loptu i obavila ruke oko sebe, napipala belu traku sa plavom zvezdom na rukavu, koju su svi Jevreji morali da nose.

Iz susedne zgrade su se čuli larma i razbijanje, zvuk udaraca maljem ili sekirom po gipsu. Policija je našla skrovište iza zida, odala ga je sveža boja. Odjeknuo je neuobičajeni krik kad su našli dete i odvukli ga iz skrovišta. Da sam otišla tamo, i mene bi uhvatili.

Neko je prišao vratima stana i širom ih otvorio. Srce mi je zastalo. Mogla sam da čujem disanje, da osetim pogled što pretražuje sobu. *Žao mi je, mama*, pomislila sam osetivši njen prekora što sam izašla s tavana. Pripremila sam se da me otkriju. Da li bi bili bolji prema meni kad bih sama izašla i predala se? Koraci su bili sve slabiji kako se Nemač udaljivao hodnikom, zastajući pred svakim vratima, u potrazi.

Rat je stigao u Krakov jednog toplog jesenjeg dana dve i po godine pre toga, kad su prvi put odjeknule sirene za uzbunu od vazdušne opasnosti, a deca se razbežala sa ulice. Život je

bio težak pre nego što je postalo loše. Nestalo je hrane pa smo u dugim redovima čekali za osnovne namirnice. Jednom nije bilo hleba punih nedelju dana.

A onda, pre oko godinu dana, po naređenju vlasti, u Krakov se sjatilo na hiljade Jevreja iz malih gradova i sela, ošamućenih, s prtljagom na leđima. Isprva sam se pitala kako će svi stati u Kazimjež, već pretrpanu Jevrejsku četvrt u gradu. Međutim, pridošlice su dekretom naterane da žive u prenaseljenom delu industrijske oblasti Podgože na drugoj obali reke, ograđenoj visokim zidom. Mama je radila u lokalnoj jevrejskoj organizaciji *Gmina*, pomagala im da se smeste, i često su nam dolazili na neki obrok prijatelji prijatelja kad stignu, pre nego što zauvek odu u geto. Njihove priče iz gradića iz kojih su došli bile su toliko užasne da je u njih bilo teško poverovati, i mama me je slala napolje iz sobe da ne slušam.

Nekoliko meseci pošto je oformljen geto, naređeno nam je da se i mi preselimo. Kad mi je tata to rekao, nisam mogla da poverujem. Mi nismo bili izbeglice, nego stanovnici Krakova, mi smo živeli u našem stanu u Mejselsovoj ulici celog mog života. Stan se nalazio na savršenoj lokaciji: na rubu Jevrejske četvrti, ali na rastojanju koje se moglo preći pešice do znamenitosti i važnih mesta u centru grada, i dovoljno blizu tatine kancelarije u Stradomskoj ulici da može da dođe kući na ručak. Naš stan se nalazio iznad kafea u kojem je pijanista svirao svake večeri. Ponekad se muzika prelivala napolje pa bi tata plesao s mamom u kuhinji dok joj se ne zavrti u glavi. Ali sudeći po naređenjima, Jevreji su Jevreji. Jedan dan. Svako po jedan kofer. I svet koji sam poznavala celog života nestao je zauvek.

Izvirila sam kroz tanki prorez ispod poklopca škrinje, u pokušaju da osmotrim sobicu koju sam delila s roditeljima. Znala sam da smo imali sreće jer smo dobili celu sobu samo za nas, što je bila povlastica koja nam je dodeljena jer je moj otac bio predradnik. Drugi su bili primorani da dele stan, često i po tri porodice. Pa ipak, prostor je bio skučen i prenatrpan

u poređenju s našim pravim domom. Stalno smo se spoticali jedni o druge, prizori, zvuci i mirisi svakodnevnog života bili su preuveličani.

„*Kinder, raus!*“, uzvikivala je i uzvikivala policija dok su prolazili kroz hodnike. *Deco, izlazite*. To nije bio prvi put da Nemci dođu po decu tokom dana, znajući da su im roditelji na poslu.

Ali ja više nisam bila dete. Imala sam osamnaest godina i mogla sam na prinudni rad kao i ostali mog uzrasta, pa i po nekoliko godina mlađi. Videla sam ih kako se postrojavaju za prozivku svakog jutra pre no što krenu u fabrike. I *želela* sam da radim, iako sam – po tome kako je otac, pogrbljen kao starac, sporo i teško hodao, a mamine ruke bile ispucale i krvarile – mogla da zaključim da je posao težak i strašan. Rad je značio šansu da izađem, da vidim ljude i razgovaram s njima. O mome skrivanju moji roditelji su mnogo raspravljali. Tata je mislio da treba da radim. Radničke kartice su bile veoma cenjene u getu. Radnici su bili vredni i bilo je manje verovatno da će ih deportovati u neki logor. Ali mama, koja se retko suprotstavljala tati bilo kojim povodom, zabranila je da radim. „Ne izgleda kao da ima toliko godina. Posao je suviše težak, najbezbednija je kad je sklonjena s vidika.“ Sada, dok sam se krila i očekivala da budem otkrivena svakog trenutka, pitala sam se da li bi i dalje mislila da je u pravu.

U zgradi je konačno utihlo, udaljili su se poslednji strašni koraci. I dalje se nisam micala. To je bio jedan od njihovih načina da uhvate ljude koji se kriju, tako što se pretvaraju da su otišli, pritaje se i čekaju da izađu. Ostala sam nepomična, nisam se usuđivala da izađem iz skrovišta. Udovi su me boleli, a onda utrnuti. Nisam imala pojma koliko je vremena prošlo. Kroz onaj prorez videla sam da se u sobi smračilo, kao da se sunce malo spustilo.

Nešto kasnije ponovo su se začuli koraci, ovoga puta radnika koji su se u tišini dovukli, iscrpljeni nakon celodnevnog

posla. Pokušala sam da se izvučem iz kovčega. Ali mišići su mi bili ukočeni i bolni, pokreti spori. Pre nego što sam uspela da izađem, vrata našeg stana su se širom otvorila i neko je utrčao u sobu lakim, lepršavim koracima. „Sadi!“ Bila je to mama, zvučala je histerično.

„*Jestem tutaj*“, doviknula sam. *Ovde sam*. Sad kad se vratila kući, može mi pomoći da se izvučem. Ali glas mi je bio prigušen u kovčegu. Kad sam pokušala da otvorim poklopac, on se zaglavio.

Mama je izjurila iz sobe nazad u hodnik. Čula sam kako je otvorila vrata što vode na tavan, pa potrčala uz stepenice, i dalje me tražeći. „Sadi!“, dozivala je. A onda: „Dete moje, dete moje“, ponovo i ponovo, dok je tražila, ali kad me nije našla, glas joj je prerastao u vrisak. Mislila je da me nema.

„Mama!“, viknula sam. Bila je suviše daleko da bi me čula, a njeni krici previše glasni. Očajna, počela sam da se mučim da se oslobodim, ali bez uspeha. Mama je dojurila nazad u sobu, i dalje zapomažući. Čula sam zvuk otvaranja prozora. Bacila sam se o poklopac kovčega, tako jako da me je rame zabolelo. Poklopac se otvorio.

Oslobodila sam se i brzo ustala. „Mama?“ Ona je stajala u neobičnom položaju, s jednom nogom na prozorskoj dasci, a njena tanana silueta se ocrtavala na pozadini hladnog neba u sumrak. „Šta to radiš?“ U sekundi sam pomislila da me traži napolju. Ali lice joj je bilo iskrivljeno od žalosti i bola. A onda sam shvatila zašto je mama na prozorskoj dasci. Pretpostavila je da su me odveli s drugom decom. I nije želela da živi. Da se nisam oslobodila iz kovčega na vreme, mama bi skočila. Ja sam bila njena kći jedinica, njen ceo svet. Radije bi se ubila nego da nastavi da živi bez mene.

Podišla me je jeza i pritrčala sam joj. „Evo me, evo me.“ Nesigurno se ljuljala na prozorskoj dasci, pa sam je zgrabila da ne padne. Razdiralo me je kajanje. Uvek sam želela da joj udovoljim, da izazovem onaj teško zarađeni osmeh na njenom

lepom licu. A sad sam joj nanela toliko bola da je gotovo uradila ono nezamislivo.

„Tako sam se zabrinula“, kazala je kad sam joj pomogla da siđe i zatvorila prozor. Kao da to sve objašnjava. „Nisi bila na tavanu.“

„Ali, mama, sakrila sam se ovde, kao što si mi govorila.“ Pokazala sam rukom ka škrinji. „Na drugo mesto, sećaš se? Zašto me nisi ovde potražila?“

Mama je izgledala zbunjeno. „Mislila sam da više ne možeš da staneš unutra.“ Nastala je pauza, a onda smo obe počele da se smejemo, kreštavo i u neskladu s tom jadnom sobom. Za nekoliko sekundi bilo je kao da smo ponovo u našem starom stanu u Mejselsovoj ulici, i kao da se ništa nije dogodilo. Ako još uvek možemo da se smejemo, sigurno će sve biti u redu. Uхватила sam se za tu poslednju neverovatnu misao kao za pojas za spasavanje na moru.

Ali u zgradi je odjeknuo krik, a onda još jedan, i učutkao naš smeh. Bile su to majke druge dece, one koju je policija odvela. Spolja se čuo tup udar. Krenula sam ka prozoru, ali majka me je sprečila. „Ne gledaj“, naredila je. Bilo je kasno. Spazila sam Helgu Kolberg, koja je živela malo dalje niz hodnik, kako leži nepomična na ugljem isprljanom snegu povrh pločnika na ulici, sa udovima pod neobičnim uglovima i suknjom raširenom oko nje kao lepeza. Shvatila je da su joj odveli decu i, kao ni mama, nije želela da živi bez njih. Zapitala sam se da li im je skok s prozora bio zajednički instinkt ili su razgovarale o tome, napravile samoubilački dogovor za slučaj da im se košmari ostvare.

Onda je moj otac utrčao u sobu. Ni mama ni ja nismo rekle ni reč, ali po njegovom neuobičajeno sumornom izrazu lica, shvatila sam da je već saznao za *aktion* i za ono što se desilo drugim porodicama. Samo nam je prišao i obavio svoje velike ruke oko nas, zagrlio nas snažnije nego obično.

Kad smo seli, u tišini, mirno, pogledala sam u roditelje. Mama je bila lepotica – tanka i graciozna, plave, gotovo bele

kose, kao nordijske princeze. Nije nimalo ličila na ostale Jevrejke i više puta sam čula kako se priča da nije odavde. Mogla bi da izađe iz geta i živi kao nejevrejka da nije nas. Ali ja sam bila građena na tatu, s tamnom, kovrdžavom kosom i maslinastom kožom, pa nije bilo sumnje da smo Jevreji. Otac je izgledao kao radnik, što su od njega napravili Nemci u getu: širokih ramena i spreman da podiže velike cevi ili betonske ploče. A u stvari je bio knjigovođa, sve dok firmi u kojoj je radio nije zakonom zabranjeno da ga drži zaposlenog. Oduvek sam želela da udovoljim mami, ali tata je bio moj saveznik, čuvao je tajne i ispredao snove, ostajao budan dokasno i šaputao tajne u mraku, tumarao po gradu sa mnom, u lovu na blago. Prišla sam mu bliže, da se izgubim u njegovom bezbednom zagrljaju.

Pa ipak, tatine ruke su mogle da ponude slabo sklonište od činjenice da se sve menja. Uprkos užasnim uslovima, geto je nekad izgledao relativno bezbedno. Živeli smo među Jevrejima i Nemci su čak osnovali Jevrejsko veće, *Judenrat*, da upravlja svakodnevnim problemima. Tata je više nego jednom rekao da će nas možda, ako se budemo pritajili i radili šta nam kažu, Nemci ostaviti na miru dok se rat ne završi. To je bila nada. Ali posle toga dana nisam bila tako sigurna. Prešla sam pogledom po stanu, obuzeta odvratnošću i strahom u jednakoj meri. U početku nisam želela da budem tu; sada sam se plašila da ću biti primorana da odem.

„Moramo nešto da uradimo“, izletelo je mami, glasom piškutavijim nego obično, kao odjek mojih misli.

„Sutra ću je povesti i upisati za radnu dozvolu“, rekao je tata. Ovoga puta mama se nije protivila. Pre rata je bilo lepo biti dete. Ali sada smo se mogli spasiti samo ako smo korisni i radno sposobni.

Ali mama je govorila o nečem više od dozvole za rad. „Doći će ponovo i sledeći put nećemo imati ovoliko sreće.“ Sad se nije uzdržavala ni birala reči radi mene. Klimnula sam glavom

u znak prećutnog slaganja. Stvari se menjaju, rekao je glas u meni. Ne možemo ostati ovde zauvek.

„Biće u redu, *kochana*“, * tešio ju je tata. Kako može to da kaže? Ali mama je spustila glavu na njegovo rame, činilo se da mu veruje, kao i uvek. I ja sam želela da verujem. „Smisliću nešto. Barem smo još uvek zajedno“, dodao je tata, a mi smo se šćućurile uz njega. Te reči su odjeknule u sobi, kao obećanje i kao molitva.

---

* Polj.: draga, voljena. (Prim. prev.)

2

Ela

*Krakov, Poljska
Jun 1942.*

Veće ranoga leta bilo je toplo dok sam prelazila trg krivudajući oko mirisnih tezgi sa cvećem u senci Tekstilne hale, punih svežih cvetova živih boja koje je malo ljudi imalo novca ili želje da kupi. Bašte kafea, ne onako pune kao što bi nekad bile u tako prijatno veče, još su bile otvorene i poslovale su služeći pivo nemačkim vojnicima i nekolicini ludo odvažnih koji su se usudili da im se pridruže. Ako ne pogledaš pažljivo, moglo bi ti se učiniti da se ništa nije promenilo.

Naravno, sve se promenilo. Krakov je grad pod okupacijom gotovo tri godine. Sa Sukjenjicâ, duguljaste, žute tekstilne hale što se proteže sredinom trga, kao i sa kule od cigle Ratuša, to jest gradske većnice, vise crvene zastave s crnim kukastim krstovima. Rinek je preimenovan u Trg Adolfa Hitlera, a nazivi vekovima starih poljskih ulica promenjeni su u Rajhštrase i Vermahtštrase, i tako dalje. Hitler je odredio Krakov za sedište nemačke vlasti i grad je krcat esesovcima i drugim nemačkim vojnicima, nasilnicima u vojničkim čizmama koji koračaju pločnikom po

četvorica naporedo, primoravajući ostale prolaznike da skrenu s puta i zlostavljajući obične Poljake kako im se prohte. Na uglu je dečak u kratkim pantalonama prodavao *Krakauer cajtung*, nemačke propagandne novine koje su zamenile našu štampu. „Za pod rep“, govorili su ljudi šapatom, s nepoštovanjem aludirajući da su korisne jedino za brisanje zadnjice.

Uprkos užasnim promenama, i dalje je bilo prijatno boraviti napolju i puštati sunce da mi greje lice, i protegnuti noge po ovako lepoj večeri. Šetala sam ulicama Starog grada svakog dana koji pamtim za svojih devetnaest godina, najpre sa ocem, kao dete, a onda sama. Njegove odlike bile su topografija mog života, od srednjovekovnih zidina Barbakana, na kraju Florijanske ulice, pa do zamka Vavel visoko na brdu, s pogledom na Vislu. Činilo se da je šetnja jedino što ni vreme ni rat ne mogu da mi oduzmu.

Ali nisam zastajala kod kafea. Nekad bih možda i sela s prijateljima, smejala se i razgovarala dok sunce zalazi i dan ustupa mesto večeri, praveći žute lokve svetlosti na pločniku. Ali sad nije bilo noćnog osvetljenja – sve je bilo zamračeno po nemačkom dekretu, da bi se grad zamaskirao u slučaju vazdušnih napada. I niko kog sam poznavala nije više planirao susrete. Kad su prestale da stižu pozivnice koje sam ranije dobijala u velikom broju, često sam podsećala sebe da ljudi manje izlaze. Isto tako, malo ih je moglo da kartama za sledovanje nabavi hranu da bi pozivali ljude u kuću. Svi su bili zaokupljeni sopstvenim opstankom, i društvo je bilo luksuz koji nismo mogli sebi da priuštimo.

Pa ipak, bila sam usamljena. Otkad je Kris otišao, moj život je bio veoma tih i želela sam da sednem i razgovaram s prijateljima mojih godina. Odagnala sam to osećanje i obišla još jedan krug razgledajući izloge prodavnica, s izloženom modernom odećom i drugom robom koju više niko nije mogao

da kupi. Sve samo da odložim povratak kući, gde sam živela s maćehom.

Ali bila je ludost zadržavati se na ulici. Nemci su bili poznati po tome da zaustavljaju ljude da bi ih ispitali i pretresli, češće kako se smrkavalo i kako se bližio policijski čas. Ostavila sam trg i pošla luksuznim prolazom Grodske ulice, prema kući koja se nalazila samo nekoliko koraka od centra grada i u kojoj sam živela čitavog života. Onda sam skrenula u Kanoničku, staru i vijugavu ulicu popločanu kaldrmom uglaćanom od vremena. Iako sam se užasavala susreta sa maćehom Anom Lucijom, ipak sam se obradovala širokoj gradskoj kući u kojoj smo zajedno živeli. S jarkožutom fasadom i dobro održanim žardinjerama s cvećem u prozorima, bila je lepša od svega za šta su Nemci mislili da Poljaci zaslužuju. U drugačijim okolnostima sigurno bi je konfiskovao neki nacistički oficir.

Dok sam stajala ispred kuće, pred očima su mi igrale uspomene na moju porodicu. Najnejasnije su bile slike majke, koja je umrla od gripa kad sam bila mala. Bila sam najmlađe od četvoro dece i ljubomorna na brata i sestre jer su imali toliko godina s našom majkom, koju sam ja jedva upoznala. Obe sestre su mi bile udate, jedna za advokata u Varšavi, a druga za kapetana broda u Gdanjsku.

Najviše mi je nedostajao moj brat Maćej, meni najbliži po godinama. Iako je bio osam godina stariji, uvek je nalazio vremena da se igra i razgovara sa mnom. Bio je drugačiji od ostalih. Nije ga zanimalo brak, niti karijera koju mu je otac izabrao. I tako je, sa sedamnaest godina, pobegao u Pariz, gde je živio s muškarcem po imenu Filip. Naravno, Maćej nije umakao od duge ruke nacista. Sad su vladali i Parizom, zamračili Grad svetlosti. Ali njegova pisma su i dalje bila optimistična, pa sam se nadala da je tamo makar malo bolje.

Četiri godine pošto su mi brat i sestre otišli, u kući smo živeli samo ja i moj otac, kog sam zvala „tata“. Onda je on počeo da putuje u Beč zbog svog štamparskog posla češće

nego ranije. Jednoga dana se vratio sa Anom Lucijom, kojom se oženio a da mi ništa nije rekao. Čim sam videla Anu Luciju, znala sam da ću je mrzeti. Imala je na sebi debelu bundu s glavom životinje još uvek pričvršćenom za okovratnik. Oči tog jadnog stvorenja zurile su u mene ojađeno, pune prekora. Nos mi je ispunio njen suviše težak parfem od jasmína dok je ljubila vazduh pored mog obraza, a dah joj zvučao gotovo kao siktanje. Po hladnoći s kojom me je odmerila prilikom našeg prvog susreta, bilo mi je jasno da me ne želi, kao što se ne želi nameštaj koji je neko drugi izabrao, a koji mora da trpi jer je došao s kućom.

Kad je izbio rat, tata se prijavio u vojsku. U njegovim godinama to svakako nije morao da radi. Ali učinio je to iz osećanja dužnosti, ne samo prema svojoj zemlji već i prema mladim vojnicima, jedva nešto starijim od dečaka, od kojih neki nisu bili ni rođeni kad je Poljska poslednji put ratovala.

Telegram je stigao brzo: nestao, pretpostavlja se da je poginuo na Istočnom frontu. Sad su me oči pekale pri pomisli na tatu, bol je bio svež kao onog dana kad smo primile vest. Ponekad sam sanjala da je zarobljen i da će nam se vratiti posle rata. Ponekad sam pak bila besna: kako je mogao da ode i da me ostavi samu sa Anom Lucijom? Ona je bila nalik zloj maćehi iz neke dečje bajke, samo još gora jer je bila stvarna.

Stigla sam do lučnih hrastovih vrata naše kuće i pritisnula mesinganu kvaku. A onda sam iznutra čula bučne glasove i stala. Ana Lucija opet ima goste.

Zabave moje maćeha uvek su bile bučne. „Soarei“, tako ih je zvala, da bi zvučalo velepnije nego što je zaista bilo. Sastojale su se od ma kakve pristojne hrane koja se mogla nabaviti, uz nekoliko boca vina iz oćevog sve praznijeg podruma, i s nešto votke iz hladnjaka, obilato razređene da je ima više. Pre rata bih se možda i pridružila njenim gostima, koji su tad bili umetnici, muzičari i intelektualci. Volela sam da slušam njihove nadahnute debate, kako raspravljaju o idejama do kasno u noć.

Ali više nije bilo nikog od tih ljudi; ko je mogao pobegao je u Švajcarsku ili u Englesku, a oni što nisu bili te sreće uhapšeni su i poslani nekuda. Zamenili su ih gosti najgore vrste – Nemci, i to što višeg ranga to bolje. Ana Lucija je, blago rečeno, bila pragmatična. Rano je shvatila da u ratu mora da se sprijatelji s našim okupatorima. Sad su svakog vikenda za našim stolom sedeli ti nasilnici širokih vratova, koji bi nam usmrđeli kuću dimom cigara i prljali tepihe blatnjavim čizmama, koje se nisu trudili da izbrišu na vratima.

Isprva je Ana Lucija tvrdila da se druži s Nemcima da bi dobila neku informaciju o mome ocu. To je bilo u početku, kad smo se još nadale da je možda zarobljen ili nestao u akciji. Ali onda smo primile vest da je poginuo, a ona je nastavila da poziva Nemce još više nego ranije. Kao da, oslobođena braka, može da bude zla koliko god hoće.

Naravno, nisam se usuđivala da prekorevam maćehu zbog njenih sramnih postupaka. Pošto je moj otac proglašen mrtvim, a nije unapred pripremio testament, kuća i sav njegov novac po zakonu su prešli na njeno ime. Rado bi me izbacila napolje da sam pravila probleme, kao što bi zamenila nameštaj koji nikad nije ni želela. A ja ne bih imala ništa. Zato sam bila opreznna. Ana Lucija je volela da me podseća da smo, zahvaljujući njenoj naklonosti prema Nemcima, ostale u našoj lepoj kući, s dovoljno hrane i pečatom na našim *Kennkarten*,* s kojima smoogle da se slobodno krećemo svuda po gradu.

Odmakla sam se od ulaznih vrata. S pločnika sam kroz prednje prozore naše kuće tužno gledala u poznate kristalne čaše i porcelan. Ali nisam videla grozne strance koji su sada uživali u našim stvarima. Umesto njih, u mislima sam videla moju porodicu: sebe kako se igram s lutkama sa svojim mnogo starijim sestrama, majku kako opominje Maćeja da će srušiti i razbiti nešto dok me juri oko stola. Kad si mlada, očekuješ da

---

* Nem.: propusnica. (Prim. prev.)

će porodica u kojoj si se rodila biti zauvek tvoja. Vreme i rat su učinili da ne bude tako.

Pošto sam se užasavala društva Ane Lucije više nego policijskog časa, okrenula sam se od kuće i ponovo krenula. Nisam bila sigurna kud sam se zaputila. Već je skoro bio mrak i parkovi su bili zabranjeni za obične Poljake, kao i većina boljih kafea, restorana i pozorišta. U mojoj neodlučnosti na trenutak se odrazila šira slika mog života u ničijoj zemlji. Nisam imala kuda da idem, niti sam imala sa kim. Živela sam u okupiranom Krakovu kao ptica kućni ljubimac, sposobna da letim samo malo i uvek sa saznanjem da sam u kavezu.

Možda ne bi bilo tako da je Kris ovde, razmišljala sam kad sam pošla nazad, u pravcu Rineka. Zamislila sam drugačiji svet, u kojem ga rat nije prisilio da ode. Planirali bismo venčanje, možda čak i bili venčani do sada.

Kris i ja smo se upoznali slučajno, otprilike dve godine pre nego što je izbio rat, kad smo moji prijatelji i ja svratili na kafu u baštu jednog kafea, gde je on vršio isporuku. Visok i plećat, zgodan muškarac što ide dugačkim koracima kroz prolaz i nosi veliku gajbu. Grubih crta lica, kao isklesanih u kamenu, i lavljeg pogleda kojim je obuhvatio celu prostoriju. Kad je prolazio pored našeg stola, iz gajbe mu je ispala glavica crnog luka i dokotrljala se do mene. „Pred vašim sam nogama.“ Ponekad sam se pitala da li ju je ispustio namerno ili ju je sudbina zavrтела u mom pravcu.

Pozvao me je da izađemo odmah te večeri. Trebalo je da kažem „ne“; nije bilo pristojno prihvatiti poziv tako brzo. Ali zainteresovao me je, a nekoliko sati potom, za večerom, i oćarao. Nije me privukao samo njegov izgled. Kris se razlikovao od svih koje sam ikada upoznala. Posedovao je energiju koja je ispunjavala sobu i uz koju su svi ostali bleđeli. Iako je poticao iz radnićke porodice i nije završio srednju školu, a kamoli fakultet, bio je samoobrazovan. Imao je smeće ideje o budućnosti i o tome kakav bi svet trebalo da bude, i zato je bio toliko

upečatljiviji od svega oko nas. On je bio najpametniji čovek kog sam ikada upoznala. I slušao je moja mišljenja kao što niko nikad nije.

Počeli smo da provodimo zajedno sve slobodno vreme. Bili smo neskladan par. Ja sam bila društvena i volela zabave i prijatelje. One je bio usamljenik koji je izbegavao gomile i više voleo duge šetnje i duboke razgovore. Kris je voleo prirodu i pokazivao mi je mesta retke lepote van grada, stare šume i ruševine zamka duboko u šumi, za koje nisam znala ni da postoje.

Jedne večeri, nekoliko nedelja pošto smo se upoznali, šetali smo grebenom Brda Svete Bronislave, u blizini grada, i sa žarom raspravljali o francuskim filozofima, kad sam zapazila da me prodorno posmatra. „Šta je?“

„Kad smo se upoznali, mislio sam da si kao i druge devojke“, rekao je. „Da te zanimaju površne stvari.“ Premda sam se mogla uvrediti, znala sam na šta misli. Moje drugarice su najviše zanimale zabave, predstave i najnovija moda. „A otkrio sam da si potpuno drugačija.“ Ubrzo smo sve slobodno vreme bili zajedno, planirali da se venčamo i putujemo da vidimo sveta.

Naravno, sve to je promenio rat. Kris nije mobilisan, već se, kao i moj otac, prijavio u vojsku na samom početku. Stalno je previše brinuo o svemu, pa ni rat nije bio izuzetak. Naglasila sam da bi se, kad bi samo malo pričekao, moglo desiti da rat bude završen pre nego što ga pozovu, ali Kris je ostao nepokolebljiv. Što je još gore, raskinuo je sa mnom pre polaska. „Ne znamo koliko ću biti odsutan.“ *A ni da li ćeš se vratiti*, pomislila sam ja, što je bila tako strašna pomisao da nijedno od nas nije moglo podneti da je izgovori. „Trebalo da budeš slobodna da upoznaš nekog drugog.“ To je bila šala. Čak i da je ostalo mladića u Krakovu, ne bi me zanimali. Raspravljala sam se s njim i, sa žestinom većom nego što se to sad sviđalo mome ponosu, tvrdila da ne treba da raskidamo, već, naprotiv, da se verimo ili možda čak i venčamo pre nego što ode, kao što su mnogi uradili. Želela sam da bar to imam od njega, da delimo

tu povezanost ako se nešto dogodi. Ali Kris je hteo da čeka, a kad on sagleda stvari na određeni način, ne može ga razuveriti ništa na ovome svetu. Poslednju noć proveli smo zajedno i postali intimniji nego što bi trebalo zato što možda neće biti druge prilike zadugo, a možda i nikad. Otišla sam u suzama, pre zore, ušunjala se u kuću pre nego što je moja maćeha mogla primetiti da me nema.

Iako Kris i ja više nismo bili zajedno, još sam ga volela. Rasquinuo je sa mnom samo zato što je mislio da je tako najbolje za mene. Bila sam sigurna da ćemo se, kad se rat završi i kad se on bezbedno vrati, ponovo spojiti i da će sve biti kao što je bilo. A onda je poljska vojska brzo poražena, pregazili su je nemački tenkovi i artiljerija. Mnogi muškarci koji su otišli da se bore vratili su se ranjeni i zlostavljani. Pretpostavljala sam da će tako biti i sa Krisom. Pisma su mu postajala sve ređa, i po tonu sve udaljenija, pa prestala da stižu. Gde je?, pitala sam se neprekidno. Valjda bih od njegovih roditelja čula da je uhapšen ili nešto još gore. Ne, Kris je još bio tamo negde. Rat je jednostavno prekinuo poštu. I čim bude mogao, vratiće mi se.

U daljini su zvonila zvona Marijacke crkve, oglašavajući sedam sati. Nagonski sam čekala da trubač odsvira svoju melodiju, kao što je činio svakog sata najveći deo mog života. Ali Nemci su ukinuli trubačevu pesmu, srednjovekovni poziv na zbor, koji je podsećao na to kako je Poljska nekad odbijala osvajačke horde. Sad su dozvoljavali da svira samo dvaput dnevno. Ponovo sam prešla trg i pomislila da svratim nekud na kafu, da prekratim vreme. Kad sam se približila jednom kafeu, nemački vojnik koji je sedeo sa još dvojicom pogledao me je sa zanimanjem i namerom koja se mogla protumačiti samo na jedan način. Ništa dobro me ne čeka ako sednem tamo. Brzo sam se udaljila.

Kad sam se približila Sukjenjicama, uočila sam dve poznate prilike kako podruku koračaju i gledaju izloge radnji. Prišla sam im. „Dobro veče.“

„O, zdravo.“ Magda, smeđokosa, pogledala me je ispod slamnatog šešira koji je još pre dve godine izašao iz mode. Magda je pre rata bila jedna od mojih najbližih drugarica. Ali nisam je ni videla ni čula mesecima. Nije me pogledala u oči.

Pored nje je bila Klara, plitka devojka za koju nikad nisam mnogo marila. Imala je plavu kosu ošišanu u paži i obrve tako očupane da su izgledale kao podignute, pa je izgledala kao da je stalno iznenađena. „Bile smo malo u kupovini pa ćemo da svratimo negde da nešto pojedemo“, obavestila me je samozadovoljno.

A mene nisu pozvale. „I ja bih volela“, usudila sam da kažem obraćajući se Magdi. Uprkos tome što već neko vreme nismo razgovarale, duboko u duši sam se još uvek nadala da moja stara prijateljica misli na mene – i da će me pozvati da im se pridružim.

Magda nije odgovorila. Ali Klara, koja je oduvek bila ljubomorna što sam bliska s Magdom, nije se ustezala. „Nismo te zvale. Mislile smo da si zauzeta s novim prijateljima tvoje maćeha.“ Obrazi su me pekli kao da me je ošamarila. Mesecima sam govorila sebi da se moji prijatelji više ne okupljaju. A istina je bila da više ne žele da se sastaju *sa mnom*. Znala sam da nestanak mojih prijatelja nema veze s ratnim nevoljama. Odbacili su me zato što je Ana Lucija kolaboracionistkinja – a možda su čak verovali da sam to i ja.

Nakašljala sam se. „Ja se ne družim sa ljudima s kojima se družim moja maćeha“, odgovorila sam polako, trudeći se da mi glas zvuči ravnodušno. Ni Klara ni Magda nisu ništa rekle i među nama je zavladala tišina.

Isturila sam bradu. „Nije važno“, kazala sam, trudeći se da ne obraćam pažnju na odbijanje. „Ionako sam zauzeta. Moram mnogo toga da obavim dok se Kris ne vrati.“ Nisam rekla drugaricama da smo Kris i ja raskinuli vezu. Ne samo zato što smo se retko viđale, niti zato što sam se stidela. Više zbog toga što bih, kad bih to glasno izgovorila, morala da priznam i sebi

da je to tako, pa bi postalo stvarno. „On će se uskoro vratiti, a onda ćemo da planiramo venčanje.“

„Da, naravno, hoće“, kazala je Magda, a ja sam osetila grižu savesti setivši se njenog verenika Alberta, kog su odveli Nemci kad su upali na univerzitet i pohapsili sve profesore. I nije se vratio.

„Pa... Moramo da idemo“, rekla je Klara. „Rezervisale smo za pola osam.“ U deliću sekunde, uprkos tome što su nepristojne, poželega sam da me ipak pozovu da pođem s njima. Neki bedni deo mog bića progutao bi ponos i rekla bih „da“ za par sati u društvu.

Ali nisu me pozvale. „Onda zdravo“, rekla je Klara hladno. Uzela je Magdu podruku i povelala je, a vetar je poneo njihov smeh preko trga. Zaverenički su približile glave i osetila sam da sigurno govore o meni.

Nije važno, kazala sam i odagnala njihovo odbijanje od sebe. Pritegla sam džemper čvršće kad je zaduvala letnji povetarac, koji je doneo neku zloslutnu jezu. Kris će se uskoro vratiti i mi ćemo se veriti. Nastavićemo tačno tamo gde smo stali i biće kao da se ovaj strašni prekid nikad nije ni dogodio.